

บทที่ 6

สรุปการวิจัยและ เสนอแนะ 1

แม้ว่าในปัจจุบัน บทบาทของนักธุรกิจในการเมืองไทยนับว่าจะมากขึ้น ทั้งบทบาทในพรรคการเมือง ในรัฐสภา วุฒิสภา และสภาผู้แทนราษฎร บทบาทในฐานะตัวแทนใน กรอ. หรือแม้กระทั่งบทบาทของคณะที่ปรึกษารัฐบาล ที่ปรึกษานายกรัฐมนตรี หรือที่ปรึกษารัฐมนตรีกระทรวงต่างๆ ดังจะเห็นได้จากรัฐบาลปัจจุบันที่ได้ นำนักธุรกิจ เช่น นายวรรณ ชันชื้อมาเป็นประธานที่ปรึกษานายกรัฐมนตรี แต่สำหรับ นักธุรกิจที่มีบทบาททางการเมืองเหล่านี้ มีน้อยคนที่จะมีแนวความคิดทั้งทางการเมือง และเศรษฐกิจที่เสนออย่างชัดแจ้ง เช่น นายบุญชู โรจนเสถียร ซึ่งในท้ายที่สุดก็ได้ เข้ามามีส่วนร่วมในการเมือง และดำรงตำแหน่งทางการเมือง ในฐานะนักการเมืองโดยตรง

นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่า แม้ว่าบทบาทของนักธุรกิจในการเมืองจะมี มากขึ้นทั้งในระบบการเมืองโดยตรง ในระบบรัฐสภา หรือมีบทบาทสนับสนุนทางการเมือง โดยทางอ้อมเช่น สนับสนุนพรรคการเมืองทางการเงิน หรือปัจจัยด้านอื่นๆ แต่ บทบาทในการเสนอแนวความคิดหรือบทบาทในการวางแผนและ เสนอความคิดเห็นทั้ง ในทางเศรษฐกิจ การเมืองยังไม่เด่นชัดนัก บทบาทดังกล่าวนี้ยังคงอยู่ที่ภาครัฐบาล โดยเฉพาะในส่วนของการข้าราชการประจำ ทั้งนี้วางแผนในสำนักงานคณะกรรมการ เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและนักวิชาการจากมหาวิทยาลัย ภาคเอกชนโดยเฉพาะ

1 ข้อสรุป ทั้งหมดเป็นความคิดเห็นเฉพาะงานของผู้ศึกษาที่สรุปจากข้อมูลจาก การศึกษาที่กล่าวมาร่วมฉบับข้อสังเกตของผู้ศึกษาเองด้วย โดยเว้นที่อ้างถึงงานเขียน อื่นๆ ที่มีส่วนเกี่ยวพัน เพราะจะทำให้ข้อสรุปซ้ำซ้อนกัน _____.

นักธุรกิจนั้น มีส่วนร่วมมากขึ้นในฐานะตัวประกอบและตัวเร่งให้มีการกำหนดนโยบายในแนวทางที่ภาคเอกชนและนักธุรกิจแสดงความคิดเห็น¹ หรือมีบทบาทมากขึ้น โดยมีส่วนกำหนดกระบวนการตัดสินใจซึ่งนโยบายเท่านั้น²

จากการศึกษาบทบาททางการเมือง แนวความคิด ทั้งทางเศรษฐกิจและทางการเมือง การมีส่วนร่วมในระบบการเมืองของนายบุญชูตั้งแต่ต้นดั่งกล่าวจะพบว่าความคิดของนายบุญชูในฐานะนักธุรกิจและนักการเมือง ต่อมาในค่อนข้างจะเป็นระบบและต่อเนื่อง โดยเขาได้ใช้ความเป็นบุคคลที่มีฐานะดี และการมีฐานะและบทบาทในแวดวงธุรกิจเป็นฐานพลังของตนในทางการเมือง จะเห็นชัดแจ้งจากการเสนอความคิดช่วงเป็นรัฐบาลและมิได้เป็นรัฐบาลนั้น นำมาจากพลังความคิดของเขามีทีมงานในทางธุรกิจเป็นนักคิด นักวิชาการที่ร่วมงานกันเสนอความคิดต่างๆ

จากการศึกษาพบว่า นายบุญชูมีความใฝ่ฝันที่จะสร้างองค์กรทางการเมืองของตนเองที่มีประสิทธิภาพ และเข้มแข็งดุจตั้งองค์กรทางธุรกิจของตน เนื่องจากประสบการณ์จากการเป็นนักจัดการทางการเมืองบริหารธุรกิจที่ประสบความสำเร็จ นายบุญชูจึงเป็นคนช่างคิดและบางครั้งก็มีความรู้สึกรุนแรง และยังพบว่า นายบุญชู ตระหนักดีว่าจากสภาพการเมืองไทยภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่พบดั่งกล่าว การริเริ่มทางการเมืองจักต้อง เริ่มขึ้นใหม่ด้วยการช่วยกันสร้างสรรค์พรรคการเมือง

1 โปรตดู ชัยอนันต์ สมุทวนิช, "การกำหนดและบริหารนโยบายทางด้านธุรกิจระดับมหภาค" ใน ใครกำหนดนโยบายเศรษฐกิจไทย? การสัมมนาวิชาการ 2531 คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2531, หน้า 98-99. และลิขิต อีร์เวคิน, "กลไกกำหนดนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและผลกระทบทางการเมือง" เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-118.

2 จุมพล หนิมพานิช "สถานภาพ บทบาท ของนักธุรกิจในสังคมไทย" มติชนรายวัน (25 กุมภาพันธ์ 2532), หน้า 9.

ใหม่การริเริ่มดังกล่าว เริ่มจากการร่วมมือกับบุคคลที่มีบทบาททางการเมืองและเป็นที่ยอมรับจากประชาชนในทางการเมืองอยู่แล้วในสังคมคือ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ก่อตั้งพรรคกิจสังคมขึ้นเป็นต้นมา

การใช้ความรู้ ความชำนาญทางการจัดการและการบริหารธุรกิจมาเป็นแนวทางนำเสนอแนวความคิดในทางการเมืองจึงเป็นจุดเด่นที่สุดของนายบุญชู แต่ในทางกลับกันก็เป็นจุดอ่อนของเขาเช่นกัน นายบุญชูสามารถเสนอแนวความคิดและโครงการการต่างๆ ได้ดีเยี่ยม แต่สิ่งเหล่านี้ยากที่จะให้สมาชิกร่วมพรรคการเมืองหรือบุคคลต่างๆ เข้าใจและเห็นคล้อยตามนายบุญชูได้ ดังจะเห็นได้ ทั้งจากสมาชิกพรรคกิจสังคมและพรรคกิจประชาคมในอดีตและปัจจุบัน ดังนั้นการเสนอแนวความคิดทางการเมืองที่เน้นประสิทธิภาพ และเสถียรภาพในการบริหารประเทศในแบบการบริหารธุรกิจที่ตนมีประสบการณ์ โดยใช้แนวความคิด "เศรษฐกิจงานการเมือง" จึงยากที่จะประสบผล

อย่างไรก็ตาม ในการพิจารณาดังกล่าวควรสังเกตถึงสภาพทางการเมืองไทยและสิ่งแวดล้อมต่างๆ ประกอบกันไปในขณะที่นายบุญชูเสนอแนวความคิดนั้น จะพบว่าปัจจัยดังกล่าวเหล่านี้มีส่วนอย่างมากที่จะมาสนับสนุนคล้อยตามหรือต่อต้านความคิดที่นายบุญชูเสนอ ในทางปฏิบัติ จะเห็นว่า สภาพของการเมืองไทยเป็นปัจจัยที่บุญชูประสพ และมีประสบการณ์ด้วยตนเอง ทั้งในขณะร่วมรัฐบาลและเป็นฝ่ายค้านต่างไม่เอื้ออำนวยโอกาสให้นายบุญชู ได้นำแนวความคิดของตนมาเสนอปฏิบัติได้เต็มที่ แต่ในทางตรงกันข้ามกลับประสบกับการต่อต้านและการคัดค้านแนวความคิดของนายบุญชูเสมอ ดังเช่นแนวความคิด "พรรคประเทศไทย" แต่โดยแท้จริงแล้วก็ได้ประยุกต์ความคิดของบุญชูในเรื่องดังกล่าว มาพัฒนาเป็นองค์กร กรอ. ที่เห็นในปัจจุบันนั่นเอง

ดังนั้น เมื่อนายบุญชูได้เข้าไปมีบทบาทและอำนาจในทางการเมืองในปี พ.ศ. 2518 และ พ.ศ. 2523 ในฐานะผู้รับผิดชอบฝ่ายเศรษฐกิจนายบุญชูมักได้รับแรงต้านทานจากฝ่ายผู้มีอำนาจในทางการเมืองดั้งเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝ่ายชาว

และทหารที่มีอำนาจในขณะนั้น ดังจะเห็นได้จากการมีปัญหาและการต่อต้านแนวความคิด "โครงการเงินผัน" และ "บริษัทประเทศไทย" ของนายบุญชู และยังวิพากษ์วิจารณ์โครงการดังกล่าวในลักษณะไม่เห็นด้วย แต่ต่อมาโครงการนี้ก็ได้รับการนำมาปรับปรุงเป็นโครงการ กสช. และ กรอ. ในทุกรัฐบาลจนถึงปัจจุบัน จึงกล่าวได้ว่าแนวความคิดของนายบุญชูยังไม่เป็นที่ยอมรับกันในสังคม แม้ส่วนบุคคล นายบุญชู จะมีความเชี่ยวชาญด้านหลักการและนโยบาย แต่กลับไม่สนใจต่อการเป็นผู้นำหรือเป็นหัวหน้าพรรคการเมือง ดังนั้นหากมองในแง่ นักธุรกิจเชิงปฏิบัติแล้ว นักธุรกิจชั้นนำสามารถสั่งการ ให้หลักการและให้ความคิดในเชิงบริหารธุรกิจเอกชนอย่างเต็มที่ได้ในทางการเมืองแล้ว หลักการ และนโยบายในลักษณะทางธุรกิจที่นายบุญชูเสนอกลับไม่สามารถนำมาใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพหรือสามารถบรรลุผลได้ หรือกว่าจะเห็นผลดีหรือยอมรับในหลักการแนวคิดเหล่านั้น ก็ต่อเมื่อผู้เสนอหมดบทบาทและอำนาจทางการเมืองจากช่วงนั้นไปแล้ว

สรุปลักษณะความคิดทางการเมืองของบุญชู โรจนเสถียร

จากการศึกษาแนวความคิดทางการเมืองและ เศรษฐกิจของนายบุญชูตั้งแต่ต้นมาดังกล่าว สามารถสรุปลักษณะแนวคิดทางการเมืองของนายบุญชู โรจนเสถียร ในฐานะตัวแทนนักธุรกิจได้หลายประการ¹ ดังต่อไปนี้

ประการแรก ความคิดทางการเมืองของนายบุญชู ได้ถูกหล่อหลอมมาจากสังคมการศึกษา สังคมธุรกิจ และสังคมการเมือง ที่นายบุญชูได้เข้าไปมีบทบาทและมีส่วนร่วมตลอดมาตั้งแต่แรกเริ่ม ความคิดทางการเมืองของนายบุญชูที่ผู้วิจัยสรุปเช่นนี้ก็เพราะได้ศึกษาและที่พบนั้น นายบุญชูมีประสบการณ์ทางการศึกษา แวดวงของระบบการศึกษาที่ตอบสนองที่จะให้บุคคลพัฒนาความคิดด้านต่าง ๆ ได้มากขึ้น จากการศึกษา

1 วิทยา สุจริตธนารักษ์, "ลักษณะเด่นของความคิดทางการเมืองไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น" รัฐศาสตร์สาร 12-13 (มีนาคม 2529), หน้า 209-235.

และทหารที่มีอำนาจในขณะนั้น ดังจะเห็นได้จากการมีปัญหาและการต่อต้านแนวความคิด "โครงการเงินผัน" และ "บรรษัทประเทศไทย" ของนายบุญชู และยังวิพากษ์วิจารณ์โครงการดังกล่าวในลักษณะไม่เห็นด้วย แต่ต่อมาโครงการนี้ก็ได้รับการนำมาปรับปรุงเป็นโครงการ กสช. และ กรอ. ในทุกรัฐบาลจนถึงปัจจุบัน จึงกล่าวได้ว่าแนวความคิดของนายบุญชูยังไม่เป็นที่ยอมรับกันในสังคม แม้ส่วนบุคคล นายบุญชู จะมีความเชี่ยวชาญด้านหลักการและนโยบาย แต่กลับไม่สัมพันธ์ต่อการเป็นผู้นำหรือเป็นหัวหน้าพรรคการเมือง ดังนั้นหากมองในแง่ นักธุรกิจ ในเชิงปฏิบัติแล้ว นักธุรกิจชั้นนำสามารถสั่งการ ให้หลักการและให้ความคิดในเชิงบริหารธุรกิจเอกชนอย่างเต็มที่ได้ในทางการเมืองแล้ว หลักการ และนโยบายในลักษณะทางธุรกิจที่นายบุญชูเสนอกลับไม่สามารถนำมาใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพหรือสามารถบรรลุผลได้ หรือกว่าจะเห็นผลดีหรือยอมรับในหลักการแนวคิดเหล่านั้น ก็ต่อเมื่อผู้เสนอหมดบทบาทและอำนาจในทางการเมืองจากช่วงนั้นไปแล้ว

สรุปลักษณะความคิดทางการเมืองของบุญชู โรจนเสถียร

จากการศึกษาแนวความคิดทางการเมืองและ เศรษฐกิจของนายบุญชูตั้งแต่นั้นมาดังกล่าว สามารถสรุปลักษณะแนวคิดทางการเมืองของนายบุญชู โรจนเสถียร ในฐานะตัวแทนนักธุรกิจได้หลายประการ¹ ดังต่อไปนี้

ประการแรก ความคิดทางการเมืองของนายบุญชู ได้ถูกหล่อหลอมมาจาก สังคมการศึกษา สังคมธุรกิจ และสังคมการเมือง ที่นายบุญชูได้เข้าไปมีบทบาทและมีส่วนร่วมตลอดมาตั้งแต่แรกเริ่ม ความคิดทางการเมืองของนายบุญชูที่ผู้วิจัยสรุปเช่นนี้ก็เพราะได้ศึกษาและที่พบนั้น นายบุญชูมีประสบการณ์ทางการศึกษา แวดวงของระบบการศึกษาที่ตอบสนองที่จะให้บุคคลพัฒนาความคิดด้านต่างๆ ได้มากขึ้น จากการศึกษา

1 วิทยา สุจริตธนารักษ์, "ลักษณะเด่นของความคิดทางการเมืองไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น" รัฐศาสตร์สาร 12-13 (มีนาคม 2529), หน้า 209-235.

ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และการมีบทบาทในธนาคารแห่งประเทศไทย ในวงการธนาคาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ธนาคารกรุงเทพ จำกัด ซึ่งเอื้ออำนวยอย่างมากในการพัฒนาความคิดด้านต่างๆ โดยบางส่วนนำมาจากทีมงานฝ่ายวิชาการของธนาคาร รวมทั้งบทบาทที่เด่นชัดเรื่อยๆ ในการเป็นอาจารย์พิเศษในมหาวิทยาลัย และการมีส่วนร่วมในทางการเมืองในสภาจังหวัดพระนคร ในวุฒิสภา และในระบบการเมืองของนายบุญชูที่ประสพมา จึงเป็นสิ่งหล่อหลอมประสพการณ์ทางความคิดของตนมาจากสังคมต่างๆ ที่ตนได้มีประสพการณ์ผ่านมานั่นเอง

การสรุปเช่นนี้ อาจกว้างและเห็นว่าเป็นลักษณะทั่วไปของบุคคลต่างๆ ที่มีประสพการณ์ในสังคมใดก็ย่อมพัฒนามาเป็นแนวความคิดของตนได้ ซึ่งลักษณะเช่นนี้ ผู้วิจัยเองก็ยอมรับเช่นกัน แต่สิ่งหนึ่งที่ผู้วิจัยค้นพบว่าแนวความคิดของนายบุญชู แตกต่างไปจากบุคคลอื่นๆ ก็คือ ความคิดทางการเมืองของนายบุญชู ที่ได้มาจากการหล่อหลอมของสังคมต่างๆ นายบุญชู ได้นำมาปรับเข้ากับแนวความคิดดั้งเดิมของตนเอง และพยายามนำมาเสนอเป็นความคิดทางการเมืองในลักษณะกว้างๆ เพื่อจะให้สังคมยอมรับมากขึ้น ซึ่งเห็นได้ชัดเจนเมื่อนายบุญชูได้รับความสนใจจากวงการต่างๆ ทั้งในรูปของการเชิญอภิปราย การขอสัมภาษณ์หรือการรับเชิญให้ไปบรรยายแก่นักศึกษาหลักสูตรต่างๆ เสมอ ทั้งในระดับมหาวิทยาลัยจนถึงระดับสถาบันการศึกษาหลักสูตรเฉพาะชั้นสูง เช่น วิทยาลัยกองทัพบก

ประการที่สอง ลักษณะความคิดหลายประการมีการหยิบยืมมาจากบุคคลอื่น ลักษณะเช่นนี้จะเห็นได้เด่นชัดจากแนวความคิดหลายประการของนายบุญชู ที่นำเสนอต่อสาธารณะชนว่า มีการนำมาจากบุคคลในทีมงานหรือบุคคลรอบข้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวทางในการเสนอความคิดทางการเมืองและการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในโอกาสที่ได้เข้าไปมีบทบาทในรัฐบาล ความคิดที่เสนอเช่น โครงการเงินผัน ลักษณะรัฐบาลที่ดี ผู้วิจัยพบว่านายบุญชูได้นำมาจากความคิดของผู้ร่วมงานที่สนิท โดยเฉพาะนายพอล สิทธิอำนวย ซึ่งมิบทบาทในฐานะทีมงานวิชาการในธนาคารกรุงเทพจำกัด และมีการศึกษาถึงความคิดด้านต่างๆ ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจอยู่เสมอ

การนำแนวคิด หรือสังเคราะห์แนวความคิดของบุคคลอื่น มาเป็นแนวคิด ของตนนั้น นับว่าไม่ใช่สิ่งแปลกในสังคมไทย จะสังเกตได้ว่าบุคคลสำคัญๆ หลายคน ในแวดวงการเมืองหรือแวดวงอื่นๆ ก็มีการสังเคราะห์หรือศึกษาความคิดต่างๆ จาก บุคคลอื่นๆ แล้วนำมาเสนอเป็นความคิดของตนเองอยู่เสมอ ซึ่งลักษณะเช่นนี้อาจเห็น ได้ว่า สังคมไทยมีลักษณะของการมีการสื่อสารถึงกันไม่กว้างขวางเท่าที่ควร ดังนั้น การเสนอความคิดต่างๆ ที่ออกมาสู่สังคมจึงมองดูว่าใหม่หรือเป็นความคิดของผู้เสนอ เองเสมอ

อย่างไรก็ตาม ลักษณะเช่นนี้ นายบุญชู มีทัศนคติว่า เป็นจุดเด่นที่สามารถ จะชักนำบุคคลที่ใกล้ชิดหรือทีมงานตน ให้ผลิตหรือเสนอแนวความคิดมาให้ตน และ การยอมรับในที่สุด เพื่อจะได้มีการพัฒนาความคิดนั้นๆ ต่อมาโดยมิได้หยุดชะงัก การ ตอบคำถามต่อแนวความคิดที่เสนอว่า นายบุญชู ซาบซึ้งและเข้าใจแนวความคิดที่ตน ได้นำมาหรือสังเคราะห์มาจากทีมงาน หรือจากแนวความคิดอื่นมากน้อยแค่ไหนนั้นอยู่ ที่ว่าจะสามารถนำแนวความคิดมาผลักดันเป็นโครงการต่างๆ ได้มากน้อยเพียงใด หรือตอบสนองแนวคิดของตนเพียงใด

นอกจากนี้ ความคิดด้านเศรษฐกิจแบบ "สังคมนิยม" ที่นายบุญชู เห็นด้วย และได้พยายามผลักดันออกมาในรูปโครงการต่างๆ เพื่อตอบสนองความคิดของตนนั้น นายบุญชูยอมรับว่าได้อิทธิพลจากบุคคลที่มีความคิดในแนวทางสังคมนิยมเด่นชัดอยู่แล้ว เช่น ทวีป วรดิลก และยอดธง ทับทิวไม้ การนำแนวทางของบุคคลต่างๆ ที่นายบุญชู ได้รู้จักและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นมาพัฒนาเป็นแนวทางความคิดของตนเอง จึงเป็น จุดเด่นอย่างหนึ่งของความคิดทางการเมืองของนายบุญชู

ประการที่สาม ความคิดทางการเมืองของนายบุญชู บางส่วนนั้นได้ ให้ความสำคัญในแง่ของความเป็นไปได้หรือนัยของการปฏิบัติได้ ข้อสรุปประการนี้ ผู้วิจัยพบว่า นายบุญชู เน้นเสนอแนวความคิดทางการเมืองที่มีความเป็นไปได้ในทาง ปฏิบัติ โดยพัฒนาออกมาในรูปของโครงการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจของ ไทยที่นายบุญชูได้มีส่วนรับรู้และรับผิดชอบอยู่ เห็นได้จากขณะเมื่อนายบุญชู มีโอกาส เข้าร่วมรัฐบาลในนามพรรคกิจสังคม ก็ได้้นำเสนอแนวความคิด และพยายามผลักดัน

ไว้เป็นแนวทางในการปฏิบัติในรูปของโครงการ เช่น โครงการเงินผัน โครงการ
สินค้ามวลชน ที่เน้นการกระจายความเป็นธรรมในแนวคิดเศรษฐกิจสังคมนิยม ที่อยู่
ภายใต้ระบอบการปกครองประชาธิปไตย

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงพบเสมอว่าแนวความคิดของนายบุญชูที่เสนอในวาระต่างๆ
ที่เน้นความเป็นไปได้และเน้นการนำปฏิบัติต่อสังคม จึงมักจะได้รับ การสนับสนุนจากผู้
เห็นคล้อยตาม และในทางกลับกันก็มีไม่เห็นด้วย และต่อต้านแนวความคิดคู่กันไปด้วย
เสมอ ซึ่งเมื่อประสบกับปัญหาเหล่านี้ทำให้แนวความคิดต่างๆ หยุดชะงักและไม่ได้รับ
การพัฒนาต่อไป ในขณะที่เดียวกันเมื่อมีผู้คัดค้านวิพากษ์วิจารณ์มากต่อแนวความคิดนั้นก็
เป็นผลดีในแง่ของการกระตุ้นให้มีการคิดค้นพัฒนาความคิดและนัยของการปฏิบัติได้ต่อ
ไปเรื่อยๆ ดังปรากฏเป็นรูปร่างของคณะกรรมการร่วมภาครัฐบาลและเอกชน (กรอ)
ซึ่งนายบุญชู อ้างว่าพัฒนามาจากแนวความคิด "บริษัทประเทศไทย" ของตนเอง

ประการสุดท้าย ผู้วิจัยพบว่า การศึกษาความคิดทางการเมืองของบุคคล
ใดๆ ไม่จำเป็นที่จะต้องศึกษาเฉพาะตัวความคิดนั้นๆ โดยเฉพาะ แต่อาจศึกษาได้
จากพฤติกรรม บทบาท และการเสนอแนวความคิดของบุคคลนั้นๆ ควบคู่ไปกับการ
พิจารณาถึงฐานะของผู้เสนอความคิดว่าเป็นฝ่ายใดในสังคม ข้อสรุปประการนี้ ผู้วิจัย
เห็นว่าจะสามารถตอบคำถามต่างๆ ที่ได้จากการศึกษาว่า เหตุใดแนวความคิดนี้ จึง
เป็นเช่นนั้น หรือเหตุใดแนวคิดเหล่านั้นจึงเสนอออกมาโดยมีแนวทางประกอบกันไป
กับแนวทางปฏิบัติ ดังนั้นหากผู้ศึกษาวิจัยแนวคิดของนายบุญชู หรือทำการศึกษาเฉพาะ
ช่วงเหตุการณ์ที่มีความสำคัญในแต่ละช่วง ก็จะพบคำตอบหรือพบแนวความคิดเฉพาะ
ในช่วงเหตุการณ์นั้น แต่หากสามารถศึกษาเชื่อมโยงหาแนวหรือกระแสความคิดต่างๆ
ในช่วงนั้นๆ และหาทางทราบถึงความจำเป็นว่า ทำไมจึงเกิดความคิดเช่นนั้น และ
มีการพัฒนาไปอย่างไร ก็จะช่วยให้สามารถเข้าใจความคิดทางการเมืองได้มากขึ้น

ดังนั้น การศึกษาความคิดทางการเมืองของนักธุรกิจเช่น นายบุญชู^{นี้}
ผู้ศึกษาจึงได้ข้อสรุปประการหนึ่งว่า จำเป็นต้องศึกษารวบรวมเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้อง
ในช่วงระยะของการศึกษาแล้วนำมาพิจารณาประกอบกันไป เพื่อหาข้อสรุปในระยะ
เวลานั้นๆ ประกอบไปด้วยเสมอ

การศึกษากระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองจากการศึกษาความคิดทางการเมืองของ
บุญชู โรจนเสถียร

ผลการวิจัยที่พบลักษณะทางความคิดทางการเมือง ของบุญชู โรจนเสถียร
ทั้ง 4 ประการดังกล่าว เมื่อพิจารณาจากการศึกษาทั้งหมดแล้วจะพบว่า ความคิด
ทางการเมืองของบุญชู โดยส่วนใหญ่แล้วเป็นผลมาจากกระบวนการเรียนรู้ทางการเมือง
เมือง โดยการพัฒนาความคิดทางการเมืองผ่านขั้นตอนการเรียนรู้ทางการเมือง
(political socialization) มาโดยตลอด ตั้งแต่วัยเด็กจนกระทั่งเข้าทำงาน
ในภาคธุรกิจเอกชนและก้าวเข้าสู่การเป็นนักการเมืองในที่สุด

ในการศึกษาการเรียนรู้ทางการเมือง เป็นสิ่งที่ได้รับความสนใจมานาน
แล้วตั้งที่นักรัฐศาสตร์ได้ศึกษาและให้ความหมายการเรียนรู้ทางการเมืองดังต่อไปนี้

อัลมอนด์ และพาวเวลล์¹ กล่าวว่า การเรียนรู้ทางการเมืองคือกระบวนการ
ที่นำมาซึ่งวัฒนธรรมทางการเมืองแก่ประชาชน เป็นกระบวนการก่อตัวหรือส่ง
ผ่านวัฒนธรรมทางการเมือง การเรียนรู้ทางการเมืองอาจช่วยรักษาวัฒนธรรมทาง
การเมืองโดยผ่านจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนรุ่นหนึ่งใหม่ หรืออาจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
วัฒนธรรมทางการเมือง ไปตามประสพการณ์ทางการเมืองที่แตกต่างออกไป
ตามช่วงเวลา และในบางกรณีที่มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอย่างรวดเร็ว

¹ Gabriel A, Almond and G. Bingham Powell (eds),
Comparative Politics Today : A World View (Boston : Little,
Brown, 1980), P.36 อ้างใน สายทิพย์ สุกดีพันธ์, "การเรียนรู้ทางการเมือง
ของเยาวชนไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีนักเรียนมัธยมศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร"
(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 26-27.

เร็วฉับพลัน เช่นเกิดการปฏิวัติการเรียนรู้ทางการเมืองก็อาจเป็นกระบวนการสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน

รัฐ และอาทอฟ¹ ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับการเรียนรู้ทางการเมืองว่าเป็นกระบวนการที่ปัจเจกบุคคลรับรู้ว่าคุณเองอยู่ในระบบการเมือง และมีปฏิกิริยาต่อปรากฏการณ์ทางการเมือง กระบวนการอันนี้เกิดจากสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรมของสังคมที่บุคคลนั้นเป็นสมาชิกอยู่ และรวมถึงกระบวนการปฏิสัมพันธ์ของบุคคลสภาพและประสบการณ์ของปัจเจกบุคคล นอกจากนี้ รัฐและอาทอฟยังได้เสนอตัวแบบเพื่อให้เห็นว่าการเรียนรู้ทางการเมืองจะเกิดขึ้นกับบุคคลในสังคมต่างๆ ว่าแต่ละคนในสังคม บุคคลนั้นถูกห้อมล้อมด้วยบรรยากาศทางการเมืองของสังคม ซึ่งเป็นลักษณะต่างๆ ที่มีอิทธิพลต่อบุคคลทั้งสิ้น โดยที่ในสภาพแวดล้อมทางภายนอกนั้นมีหน่วยต่างๆ ที่เป็นตัวการเรียนรู้ทางการเมืองที่ผ่านเข้าไปสู่การรับรู้ของแต่ละบุคคล ตัวการเหล่านี้ได้แก่ครอบครัว การศึกษา กลุ่มเพื่อน กลุ่มอาชีพ และสื่อมวลชน และสรุปว่า สิ่งที่มีอิทธิพลต่อบุคคลสภาพส่วนบุคคลส่วนมากได้แก่ประสบการณ์ความรู้ ค่านิยม และทัศนคติ ซึ่งตัวประกอบเหล่านี้ จะมีความสัมพันธ์ต่อกัน

การเรียนรู้ทางการเมืองนี้อาจมีได้ 2 ลักษณะ² คือ การเรียนรู้ทางการเมืองที่เกิดจากการสอนโดยตรง (direct learning) หรือจากการปลูกฝังลัทธิ

¹ Michael Rush and Phillipe Athof, Introduction to Political Sociology (London : Western Printing Service Press, 1977) PP.16-22. อ้างใน สกนธ์ จันทรักษ์, "ผลการเรียนรู้ทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยของเยาวชน" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาการ ปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 27-28.

² Richard E. Dawson and Kenneth Prewitt, Political Socialization (Boston : Little, Brown, 1969), PP.73-80. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

(indoctrination) เป็นการเรียนรู้ทางการเมืองที่เกิดจากการตั้งใจสอน (intentional learning) มีการกำหนดระยะเวลา มีหลักสูตร มีวิธีการสอน และมีการวางแผนการสอนที่แน่นอน ส่วนการเรียนรู้ทางการเมืองในอีกลักษณะหนึ่งคือการเรียนรู้ทางการเมืองโดยทางอ้อม หรือการเรียนรู้โดยไม่ได้ตั้งใจ (unintentional learning) เช่น ได้ความรู้จากการพูดคุยกับเพื่อน สนทนากับคนในครอบครัว ซึ่งไม่มีการวางแผนกำหนดหลักสูตรการสอนที่แน่นอน และมีลักษณะที่ไม่เป็นทางการ แต่ผลการพูดคุยกันแล้วก่อให้เกิดการเรียนรู้ขึ้น

ในประเด็นนี้ อัลมอนต์ให้ความเห็นว่า การเรียนรู้ทางการเมืองโดยตรงและโดยทางอ้อมนั้นมีอิทธิพลต่างกัน และการเรียนรู้โดยทางอ้อมนี้น่าจะมีอิทธิพลต่อการเมือง เพราะสามารถทำได้โดยตัวการหลายตัวการ¹

จากนิยามแนวความคิดและความหมายการเรียนรู้ทางการเมืองนั้นสามารถเกิดได้ทั้งจากทางตรง คือ การรับรู้อย่างมีระบบแบบแผน และการเรียนรู้ทางอ้อมผ่านตัวการต่างๆ ในสังคมดังกล่าว เมื่อกลับมาพิจารณาถึงผลการวิจัยที่ทราบถึงหนทางที่บุญชูได้พัฒนาความคิด โดยกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองแล้ว สามารถที่จะนำมาเป็นแนวทางในการศึกษาถึงตัวการที่มีส่วนให้บุญชูเกิดการเรียนรู้ทางการเมืองโดยผ่านสถาบันและตัวการต่างๆ ในสังคมที่บุญชูมีส่วนร่วมเป็นสมาชิกอยู่ จากการวิจัยได้พบลักษณะการเรียนรู้ทางการเมืองของบุญชู โรจนเสถียร โดยผ่านตัวการต่างๆ กันตามวัยและโอกาสในการเป็นสมาชิกสังคมต่างๆ กัน ดังนี้

¹Gabriel A, Almond and G. Bingham Powell, Comparative Politics : A Development Approach. (Boston : Little, Brown, 1966), P. 28 อ้างใน สายทิพย์ สุดดิพันธ์, "การเรียนรู้ทางการเมืองของเยาวชนไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีนักเรียนมัธยมศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร", หน้า 28.

1. ครอบครัว จากการวิจัยพบว่า ครอบครัวของบุญชู มีส่วนอย่างมาก ในการทำหน้าที่ให้บุญชู มีโอกาสเกิดการเรียนรู้ทางการเมือง จากการที่มีประสบการณ์ในวัยเด็กที่ต้องต่อสู้กับชีวิตที่ยากจนทำให้บุญชูมีความมานะพยายามในการศึกษาหาความรู้และสนใจเรียนรู้เหตุการณ์ต่างๆ ในสังคมที่ตนเป็นสมาชิกอยู่ ซึ่งจากเหตุนี้ ได้เป็นทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อบุญชู ในการสร้างทัศนคติต่อประเทศชาติและสังคม และการที่บุญชูมีส่วนรับผิดชอบและตัดสินใจในภาวะครอบครัวตั้งแต่เด็ก ได้มีส่วนส่งผลให้บุญชูได้รับประสบการณ์ และความรู้สึกว่ามีความสามารถในทางการเมืองต่อมา และจะสามารถสร้างทัศนคติที่สามารถนำไปสู่การมีส่วนร่วมทางการเมืองในอนาคต

ครอบครัว มีบทบาทในการก่อรูปของทัศนคติทางการเมืองในอนาคต โดยที่การวิจัยพบว่า การที่บุญชู เคยยากจนมาก่อน จึงเกิดความรู้สึกเห็นใจคนยากจน และเมื่อบุญชูได้ก้าวสู่การเป็นนักการเมืองต่อมา จึงทำให้สนใจที่จะเรียนรู้แนวทางช่วยเหลือคนยากจน แนวทางกระจายและแบ่งปันรายได้หรือโภคทรัพย์ไปสู่สังคมหรือ แม้แต่การสนใจศึกษาและปรับเอาแนวความคิดสังคมนิยมมาใช้ในการเสนอแนวความคิดทางการเมืองของตนออกสู่สังคม

ลักษณะประสบการณ์ความยากจนที่ได้รับจากครอบครัวนี้อาจพิจารณาได้ว่า บุญชู ได้เกิดความรู้สึกฝังใจ 2 ประการ คือ ประการแรกมีความคิดว่าทำอย่างไรจึงจะหลุดพ้นจากความยากจนได้ ซึ่งในประเด็นนี้ได้ผลักดันให้บุญชูเห็นว่าการศึกษจะสามารถช่วยได้ บุญชูจึงได้ให้ความสนใจการศึกษาเป็นอย่างดี เพื่อจะได้มีโอกาสก้าวสู่การแข่งขันกับบุคคลอื่นในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแข่งขันทางธุรกิจ เพื่อให้สามารถบรรลุความคิดของตนได้เต็มที่ ส่วนอีกประการหนึ่งนั้นความคิดด้านหนึ่งจากผลของความยากจนทำให้บุญชูพบว่า หากสามารถผลักดันให้สังคมมีการกระจายแบ่งปันความยากจนออกไปได้ จะสามารถทำให้ความยากแค้นที่บุญชู เคยพบมามีจำนวนลดน้อยลง ซึ่งประเด็นนี้อาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้บุญชูยอมรับเอาแนวความคิดสังคมนิยมและนำมาปรับปรุง เป็นส่วนหนึ่งของแนวความคิดตน

2. สถาบันการศึกษา จากการวิจัยพบว่า การที่บุุญชู้มีโอกาสเข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาชั้นดีโดยเฉพาะในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง มีผลสะท้อนต่อแนวความคิดต่างๆ ของบุุญชู้ โดยเฉพาะกับบรรยากาศทางการเมืองในมหาวิทยาลัยได้มีส่วนให้การเรียนรู้ทางการเมืองและแนวทางความคิดทางเศรษฐกิจและการเมืองแก่บุุญชู้มากขึ้น นอกจากนี้ภายในสถานศึกษาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองนี้ได้เปิดโอกาสให้บุุญชู้มีหูตากว้างขวางและรู้จักกับ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งต่อมาได้มีส่วนร่วมกันก่อตั้งพรรคการเมือง "กิจสังคม" ขึ้น

การที่บุุญชู้มีโอกาสในการไปสอนนักศึกษาตามมหาวิทยาลัย หรือตามสถาบันต่างๆ ก็ได้เปิดโอกาสแก่บุุญชู้ให้มีการพัฒนาและเรียนรู้ทางการเมืองด้านต่างๆ มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นการก่อให้เกิดความคิดทางการเมืองจนนำมาสู่การเข้าร่วมในระบบการเมืองโดยตรงในที่สุด

3. กลุ่มเพื่อน สำหรับบุุญชู้แล้ว จากการวิจัยพบว่า กลุ่มเพื่อนมีบทบาทต่อการเรียนรู้ทางการเมืองของบุุญชู้อย่างมาก โดยเฉพาะการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นทางการเมืองและความเห็นด้านประสิทธิภาพทางความรู้ระบบสังคมนิยม บุุญชู้ให้การยอมรับกลุ่มเพื่อนร่วมงานที่มีแนวคิดทางสังคมนิยม เช่น ทวีป วรดิลก และ ยอดธง ทับทิวไม้ ว่ามีอิทธิพลและมีส่วนสนับสนุนให้ตนได้เรียนรู้ทางการเมือง เรียนรู้แนวความคิดของบุคคลต่างๆ ซึ่งบุุญชู้ได้นำมาปรับปรุงเป็นแนวคิดของตนและนำไปสู่การผลักดันการปฏิบัติตามแนวคิดที่ได้เรียนรู้และได้รับจากกลุ่มเพื่อนเสมอ

นอกจากนี้ยังพบว่า สำหรับบุุญชู้แล้วกลุ่มเพื่อนมีบทบาทต่อการเรียนรู้ทางการเมืองโดยการกระตุ้น และจูงใจให้บุุญชู้เกิดการเรียนรู้ และทัศนคติทางการเมืองออกมาตามแนวทางที่บุุญชู้ได้สัมผัส และแลกเปลี่ยนความคิดกับกลุ่มเพื่อนเหล่านั้นเสมอ

4. กลุ่มอาชีพ สำหรับตัวการในการเรียนรู้ทางการเมืองข้อนี้ พบว่ากลุ่มอาชีพธุรกิจทางการเงินการธนาคาร โดยเฉพาะธนาคารกรุงเทพ จำกัด มีบทบาทและอิทธิพลต่อการเรียนรู้ทางการเมืองของบุุญชู้มากที่สุด โดยเฉพาะจากกลุ่ม

ของพล สิริธำนวนย สุธี นพคุณ และสังเวียร มีเผ่าพงษ์ และรวมทั้งกลุ่มที่บุญชูได้
คบหาสมาคมด้วยในโอกาสต่างๆ การวิจัยพบว่า ความคิดที่เด่นชัดของบุญชูที่ได้เรียน
รู้จากกลุ่มอาชีพก็คือ การเสนอความคิด "บริษัทประเทศไทย" ซึ่งบุญชูเน้นที่จะให้
ความสำคัญของภาคเอกชนในการประสานการพัฒนาประเทศกับภาครัฐราชการ

5. สื่อมวลชน จากผลการวิจัยพบว่า สื่อมวลชนมีบทบาทต่อบุญชูในการ
ให้โอกาสเรียนรู้ทางการเมือง การวิจัยพบเสมอว่า จากการศึกษาที่บุญชูเป็นบุคคลใฝ่การ
ศึกษา ทำให้มีโอกาสที่จะเสนอความคิดต่างๆ ต่อระบบเศรษฐกิจและการเมืองอยู่
เป็นระยะนั้น เป็นผลให้สื่อมวลชนสนใจที่จะถ่ายทอดความคิดเห็นออกไปสู่สาธารณชน
เสมอ ซึ่งยังผลให้สื่อมวลชนมีผลต่อการเกิดกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองอีกทาง
หนึ่งของบุญชู อันเป็นการก่อแนวความคิดทางการเมืองแก่บุญชูด้วย

นอกจากนี้ จากการวิจัยยังพบว่า เพื่อนร่วมงานหลายคนของบุญชูมี
อาชีพโดยตรงในกลุ่มสื่อมวลชนเช่น สนธิ ล้มทองกุล ซึ่งมีบทบาทในการเป็นบุคคลที่
นำความคิด บทบาท และความเคลื่อนไหวด้านต่างๆ ของบุญชูเสนอต่อการรับรู้ของ
สังคม

6. การเข้าเกี่ยวข้องกับระบบการเมืองโดยตรง จากการวิจัยพบว่า
การที่บุญชูได้ตัดสินใจเข้าสู่ระบบการเมืองโดยตรงทั้งในพรรคกิจสังคมและพรรคกิจ-
ประชาคม ได้มีส่วนอย่างมากในโอกาสเป็นช่องทางให้บุญชูได้มีความรอบรู้เกี่ยวกับ
การเมือง ความสนใจทางการเมืองและความพยายามในการถ่ายทอดให้ประชาชน
ทั่วไปได้รับรู้ ยอมรับและเห็นด้วยกับทัศนคติ ค่านิยม และอุดมการณ์ของพรรคทั้งทาง
ตรงและทางอ้อม และที่สำคัญคือ บทบาทในการสร้างความคิดที่จะเข้าสู่ระบบการ
เมืองโดยตรง

นอกจากนี้ยังพบว่า การตัดสินใจเข้าสู่การเมืองโดยตรงนี้ได้ให้ประสพ
การณ์ แนวทางการปฏิบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ในระบบการเมือง ทั้งในแง่ของผล
การประสพผลสำเร็จหรือในแง่ของความล้มเหลว

สรุป

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสรุปได้ประการหนึ่งว่า การศึกษากระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองของบุญชู โรจนเสถียร สามารถที่จะนำมาเป็นแนวทางหนึ่งหรือกรอบความคิดหนึ่งในการศึกษาความคิดทางการเมืองของชนชั้นผู้นำในสังคมได้ แม้ว่าการวิจัยขั้นนี้จะไม่สามารถจัดการศึกษาได้ชัดเจนและวัดเป็นตัว เลขที่แน่นอนออกมาได้ แต่อย่างน้อยก็สามารถนำมาเป็นแนวทาง หรือกรอบความคิดหนึ่งที่จะชี้ให้เห็นถึงกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองของบุคคลและการพัฒนาการเรียนรู้ทางการเมืองนี้ จะสามารถชี้ให้เห็นถึงกระบวนการก่อกำเนิดความคิดทางการเมืองของบุคคลในสังคม กระทั่งตัดสินใจเข้าร่วมทางการเมืองโดยตรง และนำไปสู่การเข้าจับบทบาทและความคิดทางการเมืองของบุคคลที่จะศึกษานั้นได้มากกว่าการที่จะศึกษาความคิดทางการเมืองของบุคคลใดโดยไม่มีกรอบการศึกษาที่ชัดเจน .

ข้อเสนอแนะบางประการเกี่ยวกับประโยชน์ในทางประยุกต์ของการวิจัย

การศึกษา "ความคิดทางการเมืองของนักธุรกิจไทย ศึกษาเฉพาะกรณีความคิดของ บุญชู โรจนเสถียร" เป็นเพียงข้อสรุปหนึ่งของการศึกษาความคิดทางการเมืองของบุคคลตัวแทนในสังคมหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่การสรุปความคิดทางการเมืองของสังคมนักธุรกิจ ข้อมูลที่นำมาวิเคราะห์นั้นอาจจะไม่สมบูรณ์หรือยังมีข้อแตกต่างไปจากความคิดหรือข้อมูลจากบุคคลอื่นๆ อยู่หลายประการ ข้อสรุปที่ได้จึงอาจจะไม่ครอบคลุมความเป็นตัวแทนของนักธุรกิจได้ทั้งหมด อีกทั้งวิธีการนำเสนอข้อมูลและการวิเคราะห์ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้อาจจะมีความหละหลวมอยู่บ้าง ซึ่งอาจจะส่งผลให้มีข้อบกพร่องบางประการเกี่ยวกับการศึกษาเรื่องความคิดทางการเมืองไทย จึงเป็นหน้าที่ของผู้สนใจและผู้เกี่ยวข้องที่จะทำการศึกษาเกี่ยวกับความคิดทางการเมืองจะได้นำไปเป็นแนวทาง หรือเป็นตัวแบบของการแก้ไขปรับปรุง เพื่อให้มีการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นต่อไป และประโยชน์ในทางการประยุกต์ต่อการวิจัยที่วิทยานิพนธ์ฉบับนี้อาจจะอำนวยให้ ได้แก่

1. ผู้สนใจสามารถนำแนวทางการศึกษาการเรียนรู้ทางการเมือง (political socialization) มาเป็นกรอบหรือแนวทางในการศึกษาถึงความคิดของชนชนน้าทางการเมืองไทยได้ ทั้งนี้ก็โดยการศึกษาผ่านชีวิตและบทบาทด้านต่างๆ ตั้งแต่วัยเด็ก (สถาบันครอบครัว) การศึกษา การคบหากลุ่มเพื่อน ทั้งในกลุ่มเพื่อนสนิท และกลุ่มเพื่อนร่วมงาน ตลอดจนการเข้าไปสู่ระบบทางการเมืองโดยตรงในที่สุด ทั้งนี้จะพบว่าความคิดทางการเมืองของชนชั้นน้าที่จะศึกษานั้น เกิดขึ้นได้ทั้งจากกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองโดยตรงและโดยอ้อมได้

2. ผู้สนใจ อาจจะใช้ข้อสรุปของการศึกษานี้ ไปศึกษาแนวความคิดทางการเมืองของบุคคลอื่นๆ ที่สำคัญ และนำเสนอในสังคมไทย ทั้งในเชิงการค้นคว้าใหม่ หรือเพื่อเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นๆ ว่ามีลักษณะแตกต่าง หรือคล้ายคลึงกับแนวความคิดทางการเมืองของนักธุรกิจเช่น นายบุญชู โรจนเสถียรหรือไม่ ซึ่งวิธีการศึกษาอาจจะใช้วิธีการเดียวกันหรือปรับปรุงแก้ไขขึ้นใหม่ เพื่อให้การศึกษามีความกระชับรัดกุมขึ้นก็ได้

3. การศึกษานี้เป็นการศึกษาบุคคลหนึ่งที่ค่อนข้างกว้าง ครอบคลุมไปทุกส่วนของการดำเนินชีวิตและการมีบทบาท การมีส่วนร่วมทางธุรกิจและทางการเมือง ผู้สนใจอาจพิจารณาเลือกศึกษาเฉพาะด้านใดด้านหนึ่งก็ได้ เช่น การก่อตั้งพรรคการเมือง การนำความคิดทางธุรกิจมาประยุกต์ใช้ในทางการเมือง เพื่อเลือกศึกษาให้เฉพาะเจาะจงลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปอีก ก็จะเป็นการดียิ่งขึ้น

4. การศึกษานี้ เป็นการศึกษาเชิงพรรณนาโดยอาศัยข้อมูลต่างๆ เช่น การสัมภาษณ์ และการค้นคว้า เพื่อนำมาอธิบายถึงประเด็นของการศึกษา ซึ่งถ้าจะมีการศึกษาต่อไป ก็น่าจะทำให้วิธีการศึกษามีการปรับเปลี่ยนไปในแนวทางการศึกษาเชิงประจักษ์ หรือแนวทางอื่นๆ ที่กว้างออกไป เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่แน่นอนยิ่งขึ้น

5. การศึกษานี้จะเป็นประโยชน์ในการวิจัยอื่นๆ ในแง่ของการใช้เป็นข้ออ้างอิง สำหรับการวิเคราะห์ ใช้เป็นตัวอย่าง เพื่อประกอบการอธิบาย หรือเป็นข้อมูลเพิ่มเติม เพื่อยืนยันหรือหาข้อสรุปในการศึกษาเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวกับความคิดทางการเมืองไทย ตามแต่ผู้ศึกษาจะพิจารณาเห็นเหมาะสม